

УДК 322:[323.281:27-722.5](091)(477.54)“192/193”

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-58-01

Волосник Юрій Петрович

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: 0000-0002-1879-8378

НАСТУП РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА РЕЛІГІЙНІ КОНФЕСІЇ: УТИСКИ ТА ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ДУХОВЕНСТВА НА ХАРКІВЩИНІ (КІНЕЦЬ 1920-х – ПОЧАТОК 1930-х рр.)

У статті вивчається кампанія радянської тоталітарної держави проти релігійних конфесій на Харківщині наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Огляд історіографії проблеми дозволяє зробити обґрунтований висновок про недостатнє та навіть фрагментарне її висвітлення в літературі. Досліджуються причини потужного антирелігійного наступу більшовиків в умовах поновленого Сталіним воєнно-комуністичного штурму країни з метою швидкого створення безрелігійного соціалістичного суспільства. Автор визначає основні напрями та методи атеїстичної кампанії в Харківському регіоні: позбавлення виборчих прав «служителів релігійних культів» усіх без винятку конфесій, що фактично перетворювало цю суспільну групу на ізгоїв радянського суспільства. Встановлено широке застосування такого заходу, як виселення священнослужителів разом із сім'ями з націоналізованого та муніципалізованого житлового фонду в містах і селищах Харківщини, що ставило цю категорію громадян у доволі складне становище, нерідко на межі виживання. Показано, що утиски та адміністративне свавілля представників місцевої влади щодо священно- та церковнослужителів, що часто супроводжувалися приниженням людської гідності останніх, перетворилися у той час на повсякденне явище. Висвітлено практику незаконного «переобкладання» місцевими податками і зборами «служителів релігійних культів», встановлення для них непомірних ставок квартирної плати, сплати ними різних поборів, примусового розміщення облигацій державних позик

в їхньому середовищі, свавільного стягнення зі священнослужителів незаконних натуральних платежів тощо. Розкрито значне посилення на межі 1920–1930-х рр. органами ДПУ переслідувань і репресій проти різних груп духовенства і віруючих, що належали до різних релігійних конфесій (РПЦ, УАПЦ, протестантських громад та ін.). Показано різке скорочення чисельного складу духовенства на Харківщині на початку 1930-х рр. внаслідок масованого антирелігійного наступу радянської влади, а також значне посилення контролю держави за діяльністю цієї соціальної групи.

Ключові слова: *антирелігійний наступ, безрелігійне суспільство, Харківський регіон.*

В останні десятиріччя суттєво зріс науковий інтерес до проблем державно-церковних відносин у добу радянського тоталітаризму. Але, не дивлячись на появу наукових праць, в яких аналізуються різні аспекти відносин радянської держави з релігійними конфесіями (Pashchenko, Kyrydon 2004; Babenko 2014; Chentsov 2000; Vasil'eva 1994; Odintsov 1991; Kravchenko, Sitarchuk 2005; Ievsieieva 2010), регіональний зріз розвитку цих відносин все ще досліджено неповно або фрагментарно. Сказане повною мірою відноситься і до Харківського регіону доби 1920-х – початку 1930-х рр., що робить актуальним дослідження даної проблематики.

Мета статті – дослідити основні напрями і методи наступу радянської держави на релігійні конфесії, а також переслідування та утиски владою духовенства та віруючих на Харківщині в умовах переходу до форсованої модернізації суспільства. Хронологічні межі дослідження – кінець 1920-х – початок 1930-х рр., тобто з часу переходу сталінського керівництва до політики надзвичайних заходів і згорання непу до трагічних подій Голодомору 1932–1933 рр. – часу, коли в Україні активно відбувався процес утвердження тоталітарного режиму. Територіальні межі – Харківщина в межах Харківської округи 1928–1932 рр.

При написанні статті автором було використано наступні групи джерел: опубліковані збірки законодавчих документів (Istoriia radians'koi konstytutsii), праці керівних діячів ВКП(б) (Stalin 1949; Rykov 1990; Bukharin 1929; Lunacharskii 1965; Iaroslavskii 1929), періодичну пресу (Pravda; Proletarii), тематичні збірки документів (Martyrologiia ukrains'kykh tserkov), статистичні матеріали (Vsesoiuznaia perepis' naseleniia 1926 goda), мемуари (Tolmachova 2000), архівні джерела (DAKhO). Документальна база є достатньою для розкриття поставленої мети у статті.

Наприкінці 1920-х рр. в умовах проведення форсованої модернізації країни радянсько-партійне керівництво розпочало безпрецедентний наступ на релігію і церкву. Керуючись сталінською тезою про загострення класової боротьби в країні, тоталітарна держава розгорнула запеклу боротьбу з церквою, прагнучи позбавити впливу та повністю витіснити даний суспільний інститут з усіх галузей життя радянського соціуму, насамперед, духовного, забезпечивши неподільне панування марксистсько-ленінської ідеології у цій царині. Виступаючи на зборах московського активу ВКП(б) у квітні 1928 р., Й. Сталін демагогічно вимагав «зв'язати широку масову антирелігійну кампанію з боротьбою за кровні інтереси народних мас» (пер. з рос.)¹ (Stalin 1949, 11, 50). Голова уряду СРСР О. Риков на II сесії ЦВК СРСР (1929 р.) зробив висновок, що «зростання шкідництва, виступи на ґрунті релігійних вірувань тощо – все це йде по одній лінії – по лінії загострення класової боротьби» (пер. з рос.) (Rykov 1990, 470–471). Незабаром у Москві у 1929 р. відбулася антирелігійна нарада, яка дала директивні вказівки компартійним, комсомольським і профспілковим організаціям розпочати «вирішальний наступ на позиції церковників і сектантів» (пер. з рос.) (Alekseev 1991, 292).

Агресивними і войовничими були виступи багатьох керівних діячів ВКП (б), присутніх на з'їзді (червень 1929 р.) Спілки войовничих безбожників (СВБ) СРСР – масової організації, яка у войовничій і нерідко брутальній формі здійснювала (за директивами керівництва СРСР) боротьбу з релігією. Керівник СВБ О. Ярославський прямо зазначив: «Боротьба з релігією та релігійними організаціями є ... одним з найсерйозніших завдань класової боротьби з капіталістичними елементами» (пер. з рос.) (Iaroslavskii 1929, 7, 11).

Нарком освіти А. Луначарський у своїй промові наголошував: «Уся наша боротьба за соціалізм, боротьба за індустріалізацію... є боротьба проти релігії» (Lunacharskii 1965, 333). А М. Бухарін безапеляційно заявляв: «Релігія заважає будувати соціалізм. Ми боремося тому з релігією» (пер. з рос.) (Bukharin 1929, 28).

Ці ідеологічні настанови радянських «вождів» щодо боротьби з релігією почали швидко втілюватися в життя на державному рівні за різними напрямками.

Не обмежуючись лише одними політико-ідеологічними та пропагандистськими інструментами, держава активно використовувала у боротьбі з релігією та церквою адміністративний тиск та масштабні репресії.

1 Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать автору статті.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. дієвим дискримінаційним заходом із боку держави залишалось обмеження політичних прав духовенства. Позбавлення служителів культу виборчих прав фактично перетворювало дану соціальну групу на ізгоїв радянського суспільства. Згідно 67 статті Конституції УСРР (1929 р.) «духовенство, служителі релігійних культів усіх віросповідань і толків, для яких це заняття було професією, та ченці було позбавлено виборчих прав» (Istoriia radians'koi konstitutsii 1937, 291), що тягнуло за собою соціальну дискримінацію цієї категорії населення: суттєве підвищення розміру оподаткування, унеможливлення отримання пенсій та допомоги з боку держави, значне ускладнення процесу улаштування на роботу та обмеження доступу до освіти. Причому позбавлялися виборчих прав не лише самі служителі культу, але й їхні найближчі родичі (дружини, діти та утриманці). Так, у Харкові протягом 1929–1930 рр. були позбавлені виборчих прав Н. Т. Луговий – «служитель релігійного культу (псаломщик, а протягом 1926–1930 рр. – диякон)», Д. А. Воїнов як «керівник релігійного культу», Д. О. Войков як «службовець релігійного культу», П. Г. Лосівяк «представник релігійного культу», К. Р. Ульріх як «служитель релігійного культу», Рахім Аліка Узбеков – «мулла, службовець культу», Ф. З. Уланов – «член товариства євангельської секти», К. Р. Удянська – селянка-колгоспниця, «дружина дяка», В. Г. Тарасовський – «служитель релігійного культу», Л. І. Твердохлебов як «служитель культу (піп)», З. М. Твердохлебова як «дружина служителя культу (попа)», Т. С. Ляшенко як «син попа», Г. М. Тараняк як «протодиякон», Усман Утюшев як «службовець релігійного культу мусульманського», Р. П. Воскобойник як «утриманець служителя релігійного культу», Г. Я. Любарська – «утриманка служника релігійного культу», З. П. Машлаха (1860 р.н.) – служителя релігійного культу (упродовж одного року він «був єврейським різником» (так записано у його карточці «позбавленця»), І. С. Маневича як «різника», Е. Г. Фішер як «утриманка служителя релігійного культу (равина)» та ін. (ДАКхО, ф. R-408, оп. 12).

Загалом у Харківському окрузі лише по сільських радах протягом 1928–1929 рр. питома вага служителів релігійного культу серед «позбавленців» складала 13 % (у 1927 р.-10,6 %) (ДАКхО, ф. R-5, оп. 1, spr. 46, ark. 10, 152). У складі громадян, які були позбавлені виборчих прав, у Харкові (1931 р.) служителі релігійних культів становили 4,5 % (ДАКхО, ф. R-5, оп. 18, spr. 2322, ark. 120–121).

Наступ на релігійні конфесії супроводжувався масовим закриттям церков і молитовень. Так, за час з 1 січня 1929 р. і до 1 травня 1930 р.

лише у Харкові було закрито 12 православних церков, 1 старообрядницьку церкву, 1 синагогу, 1 караїмську кенасу, а також 14 єврейських молитовень. У Харківській окрузі з 1 жовтня 1929 р. по 1 квітня 1930 р. було закрито 30 молитовних будинків. Окрім того, місцевою владою без затвердження відповідних рішень Харківським окрвиконкомом і ВУЦВК були закриті ще 59 молитовних будинків і храмів (ДАКхО, f.R-845, op. 8, spr. 161, ark. 23, 26). Якщо в Україні за 1924–1928 рр. ліквідували 229 молитовних будинків, у 1929 р. – 136, то в 1930 р. – 234 (Pashchenko, Kyrydon 2004, 237).

В умовах масового закриття церков і молитовень влада активно застосовувала метод виселення представників духовенства з найманих і власних квартир. 2 липня 1929 р. Харківський окрвиконком (на виконання відповідного декрету уряду СРСР від 4 січня 1928 р.) ухвалив постанову про виселення осіб нетрудових категорій із націоналізованих домоволодінь міст Харківського округу. В одному з пунктів постанови зазначалося: «Повинні бути звільнені в порядку цієї постанови ті домоволодіння, що їх орендують релігійні громади для служителів культу, а також для молитовних цілей» (ДАКхО, f. R-845, op. 3, spr. 3483, ark. 297, 300). Як роз'яснювала «Правда»: «разом з позбавленцями підлягають виселенню й усі ті, хто проживає з ними та не мають самостійної площі, а також ті, хто знаходяться на частковому або повному утриманні» (пер. з рос.) (Pravda). Тобто разом із священнослужителем виселялися члени його родини, що не мали своєї житлової площі та виборчих прав.

До розгляду судів у Харкові лише в 1929 р. було подано 32 позови щодо примусового виселення служителів релігійного культу зі займаних ними житлових приміщень. Більшість із цих позовів було задоволено (ДАКхО, f. R-871, op. 11, spr. 1639, ark. 9). При цьому суди, як правило, залишали касаційні скарги потерпілих служителів культу без наслідків (ДАКхО, f. R-845, op. 8, spr. 154, ark. 3). Серед тих, кого виселили на клопотання адмінвідділу Харківського окрвиконкому (грудень 1929 р.), був і вищезгаданий мула Р. А. Узбеков із родиною «як служителі культу». Суд підтримав це клопотання, ухваливши постанову: «Узбекова з родиною виселити ... а квартиру, що звільнилася передати до житлового фонду міськради». Окружний суд залишив скаргу Узбекова без наслідків (ДАКхО, f. R-845, op. 8, spr. 154, ark.3). Слід зазначити, що ще на початку непу НКЮ УСРР надіслав своїм місцевим органам обіжник, в якому роз'яснював, що «служителі культу можуть бути виселені... навіть з їхніх власних не муніципалізованих будинків». Їхні будинки «... можуть підлягати реквізиції, як і будинки інших приватних громадян» (ДАКхО, f. R-203, op.1, spr. 514b). Примусово виселеним зі своїми

родинами священнослужителям було вкрай важко знайти нове житло. І не лише внаслідок гострої житлової кризи, але й, головним чином, через побоювання громадян накликати на себе гнів (з усіма можливими наслідками) місцевих органів влади через здачу житла представникам духовенства (Tolmachova 2000, 171].

Одночасно влада посилила контроль за діяльністю та пересуванням священнослужителів. Зокрема навесні 1930 р. адміністративні відділи райвиконкомів Харківщини отримали вказівку: «При перереєстрації служників культу точно встановити район їх діяльності... та в подальшому запобігти тому, щоб служники без дозволу окрвиконкому та райадмінвідділу не роз'їжджали по інших районах і селах» (DAKhO, f. R-845, op. 8, spr. 161, ark. 71).

За таких умов, що фактично унеможлилювали нормальне релігійне життя та повноцінне функціонування церкви як суспільного інституту, чимало служителів релігійного культу, що належали до різних конфесій, були змушені зрікатися сану. Якщо в 1926 р. в Україні відмовилися від сану 81 чол., 1927 р. – 179 чол., 1928 р. – 439 чол., то у 1928/1929 рр. (за даними з 28 округів УСРР) – 429 чол., а за 1929/1930 рр. – 2000 чол. (DAKhO, f. R-845, op. 8, spr. 138, ark. 22; Ievsieieva 2010, 331–332). Тобто це явище набуло масового характеру. Лише у Харківському окрузі (перша половина 1930 р.) від сану змушені були зрестися майже 80 осіб внаслідок (як зазначалося в інформації Харківського окрадмінвідділу) податкового та адміністративного тиску (DAKhO, f. R-845, op. 2, spr. 609, ark. 24).

Т. Євсєєва вказує на три стандартні формули, якими священнослужителі мотивували своє зречення від сану: а) за власними переконаннями або через розчарування; б) через матеріальну скруту; в) бажання розпочати трудове життя та співчуття ідеям соціалізму (Ievsieieva 2010, 331–332). Так, у своїй заяві (грудень 1929 р.) священник Покровської церкви с. Козіївка П. А. Герман так сформулював причини свого зречення від сану: «загубив віру в фантастичного Бога», «тайнства церкви і релігійні обряди (дурман для неосвіченої людини)», «релігійні забобони затримують розвиток культурної революції людства...» (DAKhO, f. R-845, op. 2, spr. 1048, ark. 12). Священник Г. Д. Сукачов (жовтень 1931 р.) у своїй заяві про зречення вказує (далі мовою оригіналу): «... нахожу, что будучи священником я заблуждался...» (DAKhO, f. R-408, op. 8, spr. 1913, ark. 27). Кантор (з 1924 р. по 1931 р. служив у Харківській синагозі) М. Г. Фурман у своїй заяві (квітень 1931 р.) до Харківського адмінвідділу пише: «Прошу зняти мене з обліку культів канторства, бо я впевнився, що те, чому я служив – це видумки старого ладу для

спаювання темної маси... Обіцяю на чесному трудовому фронті спокутувати свою провину за ... 6 років служіння культу» (ДАКхО, ф. R-408, оп. 8, спр. 1913, арк. 37-37 зв.). Священик П. З. Протопопов у своїй заяві до Харківської міськради (вересень 1931 р.) наступним чином пояснює своє бажання зректися духовного сану: «Мій рідний брат і низка моїх знайомих свідомо залишили священицький сан і приєдналися до трудящих для участі у будівництві соціалізму... Я бажаю також брати участь в цьому будівництві поряд з трудящими...» (ДАКхО, ф. R-408, оп. 8, спр. 1913, арк. 23). Проте залишається відкритим питання наскільки щирими були ці заяви священнослужителів.

Але при цьому нерідко ті, хто мусив зректися сану, не могли отримати роботу. Це своєю чергою нерідко змушувало таких осіб знову повертатися до «лав» духовенства і ставати на облік в органах НКВС. Створювалося замкнене коло. Іншими словами, ті, кого влада змушувала зректися сану, не маючи роботи і засобів до існування, опинялися у надзвичайно важких життєвих умовах, як і члени їхніх родин.

Станом на 1930/1931 рр. у Харкові та окрузі було зареєстровано 214 служителів релігійного культу всіх конфесій (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 668, арк. 736–746) (підраховано автором). Але навряд чи ці дані Харківського фінвідділу є повними та вичерпними, оскільки внаслідок проведення кампанії з виселення священнослужителів з державного та кооперативного житлового фонду певна їх кількість не була облікована. Для порівняння: за даними демографічного перепису 1926 р. в Харківському окрузі було зареєстровано 653 представника духовенства всіх конфесій (з них 149 чол. у Харкові) (за головним заняттям, тобто було основним джерелом засобів існування) (*Vsesoiuznaia perepis' naseleniia 1926 goda*, 466) (підраховано автором). Як бачимо, за проміжок часу менше, ніж 5 років, що пройшли після перепису 1926 р., кількість представників духовенства у Харкові та окрузі зменшилася утричі. Чимало священнослужителів під тиском складних обставин змушено було зректися сану, або ж виїхати в інші місцевості.

Серед служителів релігійного культу в Харкові та окрузі на початку 1930 р. мешкали п'ять ієрархів різних церков: митрополит Костянтин-екзарх України (РПЦ), єпископ (РПЦ) Старобільський Павло Кратіров, Павловський І. Д. – архієпископ Української Автокефальної Православної Церкви, Лабунцев С. Є. – єпископ Соборно-Єпископської Церкви, П. Пегов (Пимен) – митрополит обновленської Української синодальної церкви (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 668, арк. 736, 737, 738, 744).

Проти представників духовенства активно застосовувався податковий прес. Якщо у 1920-ті рр. духовенство за рівнем оподаткування

прирівнювалося до осіб вільних професій (Biulleten' NKVD USSR, 14, 39), то вже наприкінці 1920-х рр. податковий тиск на нього суттєво зростає. Скарги про непомірні податки на представників різних конфесій органами влади залишалися без наслідків (DAKhO, f. R-845, op. 2, spr. 939, ark. 16). З 1930 р. духовенство та клірики сплачували в якості податків 75% зі своїх «нетрудових доходів» (бо саме до цієї категорії платників податків вони були тепер віднесені) (Vasil'eva 1994, 4, 40). Одночасно обмежувалися можливості духовенства збирати пожертвування натурою перед Різдом і Великоднем. З весни 1929 р. це можна було робити «ні я в якому разі не більше як за два тижні до святкування Різдва та Великодня» (DAKhO, f. R-845, op. 2, spr. 609, ark.18).

Також з осені 1928 р. різко зростає рівень квартирної плати для священнослужителів усіх конфесій. 30 листопада 1928 р. Харківська міська рада своєю обов'язковою постановою прирівняла служителів релігійних культів у відношенні квартирної плати до категорії осіб, що проживали на нетрудові доходи. Відтак вартість комунальних послуг і квартирної плати для цієї соціальної групи підвищувалася у рази, ставши надто важким фінансовим тягарем (Kvartirnaia plata po gorodu Khar'kovu, 28–29).

Одночасно зростає плата за житлові помешкання, що орендувалися релігійними громадами під молитовні зібрання. Численні звернення керівництва релігійних громад щодо непомірної орендної плати за приміщення влада залишала без наслідків. Так, у березні 1928 р. харківський окрадмінвідділ повідомив Всеукраїнський союз баптистів та Всеукраїнський союз євангельських християн, що НКВС УСРР «не вважає за можливе змінити чинне в цій галузі законоположення», тобто положення що регулювало ставки орендної плати за релігійні помешкання (DAKhO, f. R-845, op. 2, spr. 939, ark. 14, 19). У серпні 1929 р. НКВС УСРР у своєму обіжнику попередив місцеві органи влади, що молитовні будинки «треба оподаткувати на загальних підставах, себто без всяких знижок з встановленої окрвиконкомом ставки податку», а в разі невилплати належних сум податку упродовж двох місяців місцевий фінвідділ повинен був порушити перед окрвиконкомом питання про розрив договору та відібрання молитовні у релігійної громади (DAKhO, f. R-845, op. 2, spr. 815, ark. 34–34 zv.).

Наприкінці 1920-х рр. держава знову суттєво посилює репресії (які повністю й не припинялися з початку десятиліття) проти представників духовенства і віруючих. Уже восени 1927 р. Й. Сталін скаржився американській робітничій делегації, що «реакційне духовенство» в країні

«ще не повністю ліквідовано» (Stalin 1949a, 10, 133). У березні 1931 р. Сталін, відповідаючи на телеграфний запит однієї з американських газет про переслідування в СРСР представників духовенства, заявив: «Я жалію лише про те, що не зміг до цієї пори покінчити з усіма ними» (пер. з рос.) (Vasil'eva 1994, 4, 38). А ще раніше, у квітні 1929 р. на зустрічі з Харківськими робітниками голова ДПУ УСРР В. Балицький поставив зловісне питання: «А чи довго ще попи будуть дурити свою паству?» (Proletarii).

Отже, радянсько-партійне керівництво дало старт новому витку репресій щодо духовенства. Так, у квітні 1928 р. у Харкові заарештували співпрацівників відділу молоді євангелістів Потапова, Істоміна, Павличенка та пресвітера громади Тарасюка. Були також заарештовані баптисти Радіонов та Гапонов, що вели «антирадянську агітацію» – перший серед робітників паровозних майстерень, а другий на хімічному комбінаті (Chentsov 2000, 289). Внаслідок репресій кількість баптистів і євангельських християн в Україні за 1929–1932 рр. зменшилася понад ніж у 3,5 рази (Kravchenko, Sitarchuk 2005, 193). За даними В. Ченцова вже за першу половину 1929 р. у в'язницях ДПУ опинилися 374 представники духовенства і 389 сектантів, з яких 90 було потім вислано з УСРР (серед них 6 єврейських і 1 мусульманський проповідники) (Chentsov 2000, 289). На 7 листопада 1929 р. окривділи ДПУ УСРР запланували заарештувати 172 особи, з яких – 2 єпископів, 71 священик, 10 дяків та 89 віруючих. Безпосередньо у Харкові та окрузі був запланований арешт 1 священика, 1 дяка та 25 мирян (Vabenko 2014, 254–255). 15 грудня 1929 р. за звинувачуванням в антирадянській агітації рішенням особливої наради при колегії ОДПУ був ув'язнений на 3 роки концтабору священик с. Губарівка Богодухівського району А. П. Попов. Раніше, у листопаді 1929 р. за аналогічним звинуваченням був особливою нарадою колегії ДПУ УСРР засуджений до вислання на Північ регент Покровської церкви с. Липці П. Печений (Reabilitovani istoriieiu, 267, 299). У наступні роки репресії проти «церковників» мали тенденцію посилюватися. Лише за 6 місяців 1930 р. в Україні було заарештовано 800 священиків і дияконів УАПЦ (Martyrologiia ukrains'kykh tserkov 1035), не рахуючи репресованих священнослужителів інших конфесій.

На повсякденне явище перетворилися факти знущання над священнослужителями. Ось характерний приклад. У своєму рапорті на ім'я екзарха України митрополита РПЦ Костянтина (Дьякова) у жовтні 1932 р. протоієрей Воскресінської церкви с. Хорошева Харківського району І. Закрицький скаржився, що намагання селищної ради (в особі її голови) закрити церкву «... отримало ... майже терористичний відтінок» (DAKHO, f. R-408, op. 8, spr. 1913b, ark. 5). Селищна рада

у великі свята та неділю постійно направляла на різні роботи членів парафіяльної ради, які були необхідні при богослужінні (церковного старосту, скарбника). Голова місцевого колгоспу, «спостерегаючи за відвідувачами храму ... у дуже грубій формі висловлював свою думку про храм і його богомольців». З церковної сторожки він свавільно виселив священика і вселив туди робітників колгоспу. Священику голова колгоспу Годованюк заявив: «Хто буде дзвонити у дзвін, того застрелю». Знаходячись у храмі, він демонстративно палив, чим викликав обурення парафіян (ДАКхО, ф. R-408, оп. 8, спр. 1913b, арк. 8zv.). Упродовж одного року священик І. Закрицький тричі виселявся з найманих ним квартир і мусив проживати у найбіднішій у селі хаті. За його квартирою головою колгоспу було встановлено спостереження так, що парафіянам доводилось приходити до священика таємно. Оскільки місцевій владі не вдалося закрити у с. Хорошеві церкву, то вона в цьому звинуватила І. Закрицького. Голова сільради прямо запропонував йому виселитися з села, погрожуючи: «Ідіть, а то ми пришиємо вам справу» (ДАКхО, ф. R-408, оп. 8, спр. 1913b, арк. 6zv.).

Голова Куликовської сільради (квітень 1932 р.) перешкодив проведенню передсвяткового богослужіння священику О. С. Крижанівському, нецензурно лаючись та погрожуючи йому фізичною розправою (ДАКхО, ф. R-408, оп. 8, спр. 1913b, арк. 61–61zv.).

Про те, що свавілля та знущання у відношенні до духовенства набуло тоді в країні масового характеру свідчить і лист на адресу голови ЦКК ВКП(б) Г. Орджонікідзе: «Місцями ці утиски служителів релігійного культу переходять у буквальне знущання. Наприклад, випадки мобілізації служителів культу... для очищення свинарників, конюшень, вбиралень тощо» (пер. з рос.) (Odintsov 1991, 51). Місцева влада на селі постійно обкладала священнослужителів різного роду незаконними натуральними поборами, змушуючи їх нерідко віддавати останне. Так, наприклад, восени 1932 р. (тобто в умовах Голодомору) селищна рада Високого зобов'язала протоієрея–настоятеля Преображенської церкви І. Речкіна заготовити 128 кг картоплі. На вільному ринку вартість такої кількості картоплі становила 300 крб. При цьому інші мешканці цього селища такими стягненнями не обкладалися (ДАКхО, ф. R-408, оп. 8, спр. 1913b, арк. 17, 18 zv.).

Незаконного обкладання натуральним податком у 15 пудів картоплі (майже чверть тони!) зазнав інший священнослужитель хутора Шевченка (що біля Харкова) – К. Владиков. Ринкова вартість 15 пудів картоплі становила тоді 500 крб. – доволі великі гроші на той час (ДАКхО, ф. R-408, оп. 8, спр. 1913b, арк. 49). Подібні незаконні побори

в умовах Голодомору могли мати фатальні наслідки для представників духовенства та членів їхніх родин.

Справжнім лихом для священнослужителів виявилася кампанія з підписки на облігації державних позик. Формально вона мала добровільний характер (ДАКхО, ф. R-845, оп. 2, spr. 820, ark. 13), але реалії виявилися геть іншими. Місцева влада, примусово розміщуючи (формально, всупереч чинному законодавству) облігації державних позик серед «нетрудащих» (зокрема духовенства), у такий спосіб намагалася виконати «спущені з гори» нереально високі плани з мобілізації коштів населення до системи держкредиту. У заяві настоятеля Іоано-Богословської церкви с. Безрукова Харківського району Олександра Крижанівського (серпень 1931 р.) йшлося про те, що в липні 1931 р. голова Безруківської сільради викликав його та диякона І. Бурлуцького і запропонував їм підписатися на позику «третього вирішального року п'ятирічки». Священик погодився придбати облігації на 200 крб., а диякон – на 100 крб. Але після цього голова сільради заявив їм, що він має намір взяти з церкви за облігації 3000 крб. і просив посприяти йому в цьому. Релігійна громада зуміла зібрати спочатку 350 крб., а потім ще 170 крб. для купівлі облігацій позики. Водночас голова сільради зажадав саме 3000 крб., погрожуючи, що в іншому випадку він зачинить церкву (ДАКхО, ф. R-408, оп. 8, spr. 1912, ark. 52–52 zv.).

Із заяви священика Михайлівської церкви с. Кирсанова В. Нігровського (липень 1931 р.) випливає, що голова місцевої сільради діяв аналогічними методами, вимагаючи від нього у дводенний термін внести 500 крб. авансу під облігації позики. Але коли з'ясувалося, що такі кошти у священика та псаломщика відсутні, то сільрада, причепившись до начебто антисанітарного стану церкви, ухвалила оштрафувати служителів культу на 800 крб. (ДАКхО, ф. R-408, оп. 8, spr. 1912, ark. 53). Від священнослужителів Покровського храму с. Полевого М. Кокарева та П. Ковальського (осінь 1932 р.) Пісочинська сільрада вимагала термінової (упродовж 2-х годин) підписки на позику: одного на 250 крб., іншого – на 500 крб. (ДАКНО, ф. R-408, оп. 8, spr. 1913b, ark. 30–31). Подібні випадки мали тоді масовий характер (ДАКхО, ф. R-408, оп. 8, spr. 1913b, ark. 68; spr. 1912, ark. 61). У такий спосіб влада примушувала представників духовенства ставати «добровільними» інвесторами форсованої індустріалізації країни.

Отже, наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. радянська держава в умовах фактично поновленого комуністичного штурму суспільства здійснює новий потужний наступ на всі релігійні конфесії задля подальшого послаблення впливу релігії та церкви на суспільство.

Наступ повсюдно супроводжувався різким погіршенням матеріального становища духовенства, що зазнавало з боку держави жорстокої дискримінації та було позбавлене всіх політичних прав.

У цей час на Харківщині суттєво посилювалися адміністративні утиски служителів культу, а свавілля та знущання з боку керівників і агентів місцевої влади щодо духовенства (особливо в сільській місцевості) практично перетворилося на буденне явище. У цьому відношенні Харківський регіон зовсім не був виключенням.

Для боротьби з релігією на Харківщині, як і по всій країні, владними структурами також активно використовувалися економічні важелі «впливу» – різке зростання податкового пресу щодо духовенства, підвищення для них ставок квартирної плати, примусове розміщення державних позик серед священнослужителів, незаконні побори, різке підвищення орендної плати за використання релігійними громадами приміщень для богослужінь тощо. Активно проводилася кампанія з виселення священнослужителів з власного житла та найманих ними квартир у державно-кооперативному секторі.

На межі 1920–1930-х рр. відбувається посилене використання більшовицькою владою репресій проти духовенства різних конфесій – УАПЦ, РПЦ, представників протестантських громад тощо. Наслідком антирелігійного наступу стало помітне скорочення чисельності служителів релігійного культу (зокрема внаслідок репресій і «добровільного» зречення від сану) у Харкові та окрузі, суттєве зменшення кількості функціонуючих храмів, систематичне перешкоджання (у той або інший спосіб) здійсненню богослужінь, грубе порушення законних прав віруючих тощо.

References / Бібліографія

Alekseev, V. A. *Illuzii i dogmy*. Moskva, 1991. (In Russian)

Алексеев, В. А. *Иллюзии и догмы*. Москва, 1991.

Babenko, L. *Radianski organy derzhavnoi bezpeky v systemi vzaiemovidnosyn derzhavy i pravoslavnoi tserkvy v Ukraini (1918–seredyna 1950-kh rr.)*. Poltava, 2014. (In Ukrainian)

Бабенко, Л. *Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918–середина 1950-х рр.)*. Полтава, 2014.

Biulleten' NKVD USSR, no. 14, 1924. (In Russian)

Бюллетень НКВД УССР, № 14, 1924.

Bukharin, N. I. *Rekonstruktivnyi period i bor'ba s religiei. Doklad na 2-m Vsesoiuznom s"ezde Soiuza bezbozhnikov*. Moskva, 1929. (In Russian)

Бухарин, Н. И. *Реконструктивный период и борьба с религией. Доклад на 2-м Всесоюзном съезде Союза безбожников*. Москва, 1929.

Chentsov, V. V. *Politychni represii v radians'kii Ukraini v 20-kh rr. Ternopil'*, 2000. (In Ukrainian)

Ченцов, В. В. *Політичні репресії в радянській Україні в 20-х рр. Тернопіль*, 2000.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. R-1179, op. 18, spr. 668.

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-1179, оп. 18, спр. 668.

DAKhO, f. R. 203, op. 1, spr. 514b.

ДАХО, ф. Р. 203, оп. 1, спр. 514б.

DAKhO, f. R-408, op. 8, spr. 1912.

ДАХО, ф. Р-408, оп. 8, спр. 1912.

DAKhO, f. R-408, op. 8, spr. 1913.

ДАХО, ф. Р-408, оп. 8, спр. 1913.

DAKhO, f. R-408, op. 8, spr. 1913b.

ДАХО, ф. Р-408, оп. 8, спр. 1913б.

DAKhO, f. R-408, op. 12, Kartoteka pozbavlenykh vyborchykh prav.

ДАХО, ф. Р-408, оп. 12, Картотека позбавлених виборчих прав.

DAKhO, f. R-5, op. 1, spr. 46.

ДАХО, ф. Р-5, оп. 1, спр. 46.

DAKhO, f. R-5, op. 18, spr. 2322.

ДАХО, ф. Р-5, оп. 18, спр. 2322.

DAKhO, f. R-845, op. 2, spr. 609.

ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 609.

ДАКхО, ф. Р-845, оп. 2, spr. 815.
ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, spr. 815.

ДАКхО, ф. Р-845, оп. 2, spr. 820.
ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, spr. 820.

ДАКхО, ф. Р-845, оп. 2, spr. 939.
ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, spr. 939.

ДАКхО, ф. Р-845, оп. 2, spr. 1048.
ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, spr. 1048.

ДАКхО, ф. Р.-845, оп. 8, spr. 138.
ДАХО, ф. Р.-845, оп. 8, spr. 138.

ДАКхО, ф. Р-845, оп. 8, spr. 154.
ДАХО, ф. Р.-845, оп. 8, spr. 154.

ДАКНО, ф. Р-845, оп. 8, spr. 161.
ДАХО, ф. Р.-845, оп. 8, spr. 161.

ДАКхО, ф. Р.-871, оп. 11, spr. 1639.
ДАХО, ф. Р.-871, оп. 11, spr. 1639.

ДАКхО, ф. Р.-845, оп. 3, spr. 3483.
ДАХО, ф. Р.-845, оп. 3, spr. 3483.

Iaroslavskii, E. Na odnom iz boevykh uchastkov. *Antireligioznik*, no. 7, 1929, s. 11. (In Russian)

Ярославский, Е. На одном из боевых участков. *Антирелигиозник*, № 7, 1929, с. 11.

Ievsieieva, T. Pravoslavne dukhovenstvo. V: *Narysy povsiakdenного zhyttia radianskoi Ukrainy v dobu NEPu (1921–1928 rr.)*, ch. 2. Kyiv, 2010, s. 275–342. (In Ukrainian)

Євсєєва, Т. Православне духовенство. У: *Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.)*, ч. 2. Київ, 2010, с. 275–342.

Istoriia radians'koi konstytutsii. Kyiv, 1937. (In Ukrainian)

Історія радянської конституції. Київ, 1937.

Kravchenko, P., Sitarchuk, R. *Protestants'ki ob'iednannia v Ukraini v konteksti social'noi polityky bil'shovykiv (20–30-ti roky XX stolittia)*. Poltava, 2005. (In Ukrainian)

Кравченко, П., Сітарчук, Р. *Протестантські об'єднання в Україні в контексті соціальної політики більшовиків (20–30 ті роки ХХ століття)*. Полтава, 2005.

Kvartirnaia plata po gorodu Khar'kovu. Obiazatel'noe postanovlenie Khar'kovskogo gorsoвета № 84 ot 30 noiabria 1928 g. s postateinymi raz''iasnieniami. Kharkov, 1929. (In Russian)

Квартирная плата по городу Харьков. Обязательное постановление Харьковского горсовета № 84 от 30 ноября 1928 г. с постатейными разъяснениями. Харьков, 1929.

Lunacharskii, A. V. *Pochemu nelzia verit'v boga?* Moskva, 1965. (In Russian)
Луначарский, А. В. *Почему нельзя верить в бога?* Москва, 1965.

Martyrologiia ukrains'kykh tserkov. T. 1. Ukrains'ka pravoslavna tserkva. Dokumenty, materialy. Toronto, Baltimor, 1987. (In Ukrainian)

Мартирологія українських церков. Т. 1. Українська православна церква. Документи, матеріали. Торонто, Балтимор, 1987. Документи, матеріали. Торонто, Балтимор, 1987.

Odintsov, M. I. *Gosudarstvo i tserkov' 1917–1938 gg.* Moskva, 1991. (In Russian)

Одинцов, М. И. *Государство и церковь 1917–1938 гг.* Москва, 1991.

Pashchenko, V., Kyrydon, A. *Bil'shovyts'ka derzhava i pravoslavna tserkva v Ukraini 1917–1930-ti roky*. Poltava, 2004. (In Ukrainian)

Пашченко, В., Киридон, А. *Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки*. Полтава, 2004.

Pravda, № 3 (4448), 3 ianvaria, 1930. (In Russian)

Правда, № 3 (4448), 3 январа, 1930.

Proletarii, № 90 (1706), 19 apreliia, 1929. (In Russian)

Пролетарий, № 90 (1706), 19 апреля, 1929.

Reabilitovani istoriiei. Kharkivs'ka oblast'. Kn. 1, ch. 2. Kyiv, Kharkiv, 2005. (In Ukrainian)

Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 1, ч. 2. Київ, Харків, 2005.

Рыков, А. И. На подъёме. Доклад на второй сессии ЦИК СССР. В: *Izbrannye proizvedeniia*. Moskva, 1990, s. 453–472. (In Russian)

Рыков, А. И. На подъёме. Доклад на второй сессии ЦИК СССР. В: *Izbrannye proizvedeniia*. Moskva, 1990, s. 453–472.

Stalin, I. V. “Beseda s pervoi amerikanskoj rabochej delegatsiei 9 sentiabria 1927 g.”. V: *Sochineniia*, t. 10. Moskva, 1949a, s. 92–148. (In Russian)

Сталин, И. В. “Беседа с первой американской рабочей делегацией 9 сентября 1927 г.”. В: *Сочинения*, т. 10. Москва, 1949а, с. 92–148.

Stalin, I. V. O rabotakh aprel'skogo ob"edinennogo plenuma TsK i TsKK. Doklad na sobranii aktiva moskovskoi organizatsii VKP(b) 13 apreliia 1928 g. V: *Sochineniia*, t. 11. Moskva, 1949b, s. 27–64. (In Russian)

Сталин, И. В. О работах апрельского объединенного пленума ЦК и ЦКК. Доклад на собрании актива московской организации ВКП(б) 13 апреля 1928 г. В: *Сочинения*, т. 11. Москва, 1949b, с. 27–64.

Tolmachova, T. A. “Muchenicheskii put' mitroforного proteiereia ottsa Andreia Tolmachova i iego sem'i (k 110-letiiu so dnia rozhdeniia)”. *Naukovo-teoretychny zdobutky Slobids'koi Ukraini*, no. 4, 2000, s. 165–176. (In Russian)

Толмачева, Т. А. “Мученический путь митрофорного протейерея отца Андрея Толмачева и его семьи (к 110-летию со дня рождения).” *Науково-теоретичні здобутки Слобідської України*, № 4, 2000, с. 165–176.

Vasil'eva, O. Iu. Russkaia pravoslavnaia tserkov' v 1927–1943 godakh. *Voprosy istorii*, no. 4, 1994, s. 35–46. (In Russian)

Васильева, О. Ю. Русская православная церковь в 1927–1943 годах. *Вопросы истории*, № 4, 1994, с. 35–46.

Vsesoiuznaia perepis' naseleniia 1926 goda. T. XXIX. USSR. Pravoberezhnyi podraion. Levoberezhnyi podraion. Otdel II. Zaniatiia. Moskva, 1930. (In Russian)

Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. XXIX. УССР. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. Отдел II. Занятия. Москва, 1930.

Volosnyk Yurii Petrovych

Doctor in Historical Science, Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua
ORCID: 0000-0002-1879-8378

**THE SOVIET STATE'S ATTACK ON RELIGIOUS
DENOMINATIONS: OPPRESSION AND PERSECUTION OF
CLERGY IN THE KHARKIV REGION
(LATE 1920s TO EARLY 1930s)**

The article examines the campaign of the Soviet totalitarian state against religious confessions in the Kharkiv region in the late 1920s and early 1930s. An overview of the historiography of the problem shows that its coverage in the literature has been insufficient and even fragmentary. The author considers the causes of the Bolsheviks' vigorous anti-religious offensive amid Stalin's renewed military-communist assault on the country with the aim to rapidly create a non-religious socialist society. The principal directions and methods of the atheist campaign in the region are identified. "Ministers of religious cults" of all denominations without exception were stripped of voting rights, which in fact turned them into outcasts of Soviet society. Eviction of clergymen and their families from nationalized and municipal housing in the region's cities and towns was widely practiced, often pushing this category of citizens to the brink of survival. It is shown that the harassment and administrative abuse of clergy by local authorities, often deliberately demeaning clergymen's human dignity, became a daily occurrence during this period. The article considers the practices of illegally "re-imposing" local taxes and levies on "ministers of religious cults," setting exorbitant rent rates for them, charging them various fees, forcing them to buy government bonds, arbitrarily extracting from them illegal in-kind payments, and the like. Furthermore, at the turn of the 1930s the State Political Directorate (DPU) significantly stepped up the persecution of groups of clergy and believers belonging to various religious denominations (Russian Orthodox Church,

Ukrainian Autocephalian Orthodox Church, Protestant communities, and others). The article shows a sharp reduction in the numbers of clergy in the Kharkiv region in the early 1930s due to the massive anti-religious campaign of the Soviet government, as well as a notable intensification of the state's control over the activities of this social group.

Keywords: *anti-religious campaign, non-religious society, Kharkiv region.*